

L'emigració portuguesa, amb Orient o sense

Magda Matias, sociòloga

Que me pode dar a China que a minha alma me não o tenha já dado? E, se a minha alma mo não o pode dar, como mo dará a China, se é com a minha alma que verei a China, se a vir? Poderei ir buscar riqueza ao Oriente, mas não o riqueza de alma, porque a riqueza de minha alma sou eu, e eu estou onde estou, sem Oriente ou com ele.

Fernando Pessoa, Livro do Desassossego

L'enfocament central d'aquest article és l'emigració portuguesa. La seva intenció és contribuir a un coneixement més exacte de les migracions internacionals, tot endinsant-se en les seves problemàtiques principals, i es proposa analitzar específicament l'emigració portuguesa des dels seus inicis fins al moment actual.

Les migracions internacionals representen un dels factors més coneguts de canvi social. Es contextualitzen per dimensions de caràcter econòmic, demogràfic, polític i social en els països que les generen, i alhora provoquen importants transformacions en els països d'acollida.

Les transformacions socials produïdes per les migracions tenen, per aquest motiu, una doble configuració en l'espai: afecten els territoris d'on sorgeixen i alhora provoquen canvis socials en els territoris on s'estableixen. A més, els canvis socials derivats dels fluxos migratoris abasten també l'àmbit temporal: existeix un abans i un després en aquests territoris afectats pels fluxos migratoris.

Ciutadans 3

Un clàssic dels estudis portuguesos sobre migracions (Vitorino Magalhães Godinho 1978) parla de l'emigració portuguesa com d'una constant estructural de la història nacional. De fet, aquesta interpretació plurisecular del fenomen de l'emigració portuguesa està arrelada a la memòria social d'un poble que es pensa a ell mateix com un poble d'emigrants i que té alguna dificultat per incorporar la paraula «immigrant» al seu vocabulari quotidià.

Però la tesi del «problema estructural» de la societat portuguesa, per ella mateixa, no explica els diversos cicles migratoris existents ni les seves característiques, ni la tria de determinades regions o països en detriment d'altres. Un dels principis que desenvolupa la teoria de les migracions respecte d'un determinat flux és l'associació d'un motiu que pressioni la sortida a un factor d'atracció. D'una banda, podem destacar la constitució de l'imperi colonial, la feblesa del desenvolupament econòmic, la pobresa d'un percentatge important de la població, l'escassetat de feina i de mobilitat social, l'orientació marítima del país i la forta pressió demogràfica com a elements que, a l'interior de la societat portuguesa, han alimentat el flux constant d'emigració⁽¹⁾ (Peixoto 1998). D'altra banda, les atractives oportunitats del comerç colonial i, més tard, la integració al mercat internacional del treball, formen part dels atractius que, en l'àmbit internacional, han propiciat aquests moviments.

Amb un paper preponderant en l'expansió europea, Portugal té una indubtable supremacia en la geopolítica de les migracions colonials. Les primeres onades migratòries o moviments de colonització van sorgir al segle xv, una mica per tot el territori de la metròpoli (continent i illes). Aquestes primeres migracions inicien la constitució gradual de la diàspora portuguesa al món, i aquests primers emigrants (exploradors, mariners, soldats, administradors, colons) que van marxar en caravel·les del segle xv, amb unes condicions d'higiene precàries i cap a territoris tan desconeguts com llunyans, formen part segurament de l'imaginari social portuguès o potser fins i tot mundial. Els ports escampats per l'ampli imperi comercial portuguès tenien una importància estratègica enorme pel que fa a les transaccions comercials. Aquest context

Ciutadans 3

econòmic favorable atreia grans quantitats de persones de la metròpoli que s'acabaven establint en aquests llocs.

Les principals destinacions de l'emigració portuguesa al llarg del segle xvi van ser l'Índia i el Brasil. L'Índia era una de les possessions més valuoses; d'acord amb alguns càlculs fets a partir del nombre d'embarcacions que van fer el viatge entre el 1497 i el 1612, es considera que van sortir uns 4.000 portuguesos cap a les principals places de l'Índic (Garcia 2000). A partir de mitjan d'aquell segle s'incrementa l'emigració al Brasil. S'estima que la població portuguesa resident en aquella colònia, que era de 57.000 individus el 1576, es podria haver quadruplicat durant els vint anys següents. Al llarg dels segles xvii i xviii, el Brasil continua essent la principal ruta de l'emigració portuguesa.

Així mateix, el tipus de sortida vigent fins al segle xix revelava un determinat estatus socioeconòmic favorable i es caracteritzava per una profusió de destinacions. Tal com ens expliquen clarament Westphalen i Balhana, «durant el període colonial, i mentre eren vigents pràctiques econòmiques monopolistes que afavorien de manera exclusiva les metròpolis, la immigració va tenir un caràcter selectiu accentuat. El permís per establir-se a les colònies d'Amèrica era un privilegi dels súbdits de la metròpoli, però no de tots, sinó tan sols d'alguns afavorits». A més d'explicar-nos el caràcter selectiu d'aquests moviments, les autores hi afegeixen una altra dada no menys important: «les autoritzacions que es concedien tenien oscil·lacions restrictives segons els interessos i les necessitats polítiques, econòmiques i socials de l'administració colonial» (Westphalen y Balhana 1993:17, trad. lliure).

En un escenari completament diferent, pròxim al moviment més general dels corrents migratoris transoceànics, trobem els milers de sortides cap al Brasil entre les últimes dècades del segle xix i les primeres del segle xx, en les quals els emigrants s'establien ja sense l'estatus «colonial» anterior i integraven un mercat de treball alliberat de l'esclavatge. L'emigració ja no s'emmarca en un projecte imperial, amb una funció predominantment administrativa, i respon a les necessitats de mà d'obra dels nous països del continent americà. També en altres moments, l'emigració portuguesa

Ciutadans 3

acompanya corrents migratoris més amplis i d'àmbit internacional. Fins al 1930, Portugal segueix la tendència dels països europeus en general pel que fa a la repoblació dels nous països del continent americà. El mateix any 1930, per exemple, el flux migratori cap a Amèrica és de 15.805 portuguesos, mentre que cap a Europa es comptabilitzen 7.014 persones (Peixoto 1998).

Ja a la segona meitat del segle xx, Europa substitueix clarament el continent americà en les rutes de migració. El gran èxode europeu registrat durant els anys seixanta i setanta situa Portugal com un dels principals països perifèrics de tradició migratòria (al costat d'alguns països africans i d'altres països europeus subdesenvolupats), de manera que actualment el país té més de 4 milions de portuguesos distribuïts una mica per tot el món.(2) Aquests moviments d'èxode han estat substancialment importants en la reconstrucció de l'Europa de la postguerra i la seva expansió econòmica posterior. En aquesta emigració cap a Europa, Portugal es torna a integrar en un corrent migratori més ampli generat pel creixent mercat de treball europeu. En aquest cas, la incorporació dels portuguesos ha tardat una mica més que la dels espanyols o els italians, un cop aquests ja havien triat aquestes destinacions entre les dues guerres, i és força plausible que molts portuguesos els hagin substituït en el mercat laboral.

De fet, entre el 1955 i el 1974 tenim el moment d'èxode migratori absolut més gran de la història del país, amb mitjanes de sortida anuals de més de 80.000 persones. La pobresa i la repressió política(3) porten milers de portuguesos cap al nord d'Europa, a Alemanya i França, en una emigració moltes vegades clandestina i de la qual és difícil separar les motivacions econòmiques de les polítiques. Aturem-nos, a efectes analítics, en un any concret situat entre el 1955 i el 1974 i fixem-nos en els fluxos totals de sortides i en els països de destinació. Escollim a l'atzar l'any 1971; es verifica la sortida de 158.473 emigrants. Amb destinació al Brasil es compten 1.200 persones; cap als EUA, 8.839 persones i, al Canadà, 6.983, d'un total de 20.759 portuguesos migrats a Amèrica. En canvi, Europa va ser el lloc escollit per 136.511 portuguesos aquell mateix any: 110.820 persones van anar a França, 24.273 persones a Alemanya i 344 persones a Suïssa (Peixoto 1998).

Ciutadans 3

La crisi econòmica mundial de 1973 és el punt d'inflexió d'aquesta tendència. La disminució del flux migratori portuguès és substancial. No obstant això, el motiu d'aquesta retracció és el context extern d'una crisi econòmica internacional. Aquesta situació es veu agreujada, a més, per moments de recessió en els països europeus industrialitzats, que comencen a promulgar polítiques de restricció a la immigració. Aquesta reducció es fa particularment visible des del punt de vista estadístic; si l'any 1973 tenim un flux total de sortides d'unes 130.000 persones, l'any 1978 aquest flux es redueix a menys de 30.000 persones. Aquestes xifres es deuen sobretot a una continuació dels cicles migratoris anteriors; un cop reduïdes les oportunitats econòmiques i legals de l'emigrant aïllat, la reagrupació familiar (que escapa de les polítiques migratòries restrictives) és el que alimenta aquestes xifres fins a mitjan anys vuitanta. No és fins al 1985 que tornen a augmentar els fluxos i, als anys noranta, la mitjana anual de sortides és de més de 40.000 emigrants.

Durant els anys noranta i els següents, la destinació preferida continua essent Europa. En aquests fluxos recents cap al mercat de treball europeu, la decisió d'emigrar a un país determinat i no a un altre està força relacionada amb el creixement econòmic i amb les demandes del sector de la construcció civil dels països receptors.⁽⁴⁾ Alemanya durant el període de la reunificació, Suïssa i Andorra són alguns exemples d'aquesta situació. Una altra característica que cal tenir en compte és el caràcter definitiu de molts d'aquests projectes migratoris; si a l'hora de l'emigració a Amèrica ja es pensava en la possibilitat d'un projecte definitiu, la facilitat de comunicacions i les curtes distàncies entre Portugal i la majoria de destinacions europees van construir una representació de temporalitat d'aquestes migracions que en realitat no s'ha donat.

És molt interessant, d'altra banda, analitzar quins trets de continuïtat es poden trobar entre les colònies portugueses o territoris pertanyents al desaparegut imperi portuguès i les rutes d'emigració portuguesa actuals. El 1930 es comptabilitzava un total migratori de 372 portuguesos cap a Àfrica i de 4 portuguesos cap a Àsia. Tornem a l'any 1971, tres anys abans de la Revolució dels Clavells, del final de la guerra colonial i de la independència dels últims països colonitzats. Cap a Àfrica es comptabilitza un total

Ciutadans 3

migratori de 767 portuguesos mentre que 1 persona tria Àsia com a destinació migratòria. L'emigració a Àfrica disminueix entre els anys 1970 i 1978, torna a augmentar quan alguns països d'aquest continent ja són excolònies, al començament de la dècada de 1980, i disminueix accentuadament l'any 1985. La conclusió a què arribem amb una certa rapidesa és que hi ha una relativa independència entre els territoris que històricament es relacionen amb Portugal i les rutes d'emigració. Tanmateix s'observa un lleuger augment d'aquestes xifres en el flux migratori a Àsia i l'Orient Mitjà entre el 1975 i el 1985, precisament quan es redueix dràsticament l'emigració cap a Europa.(5) Si existís alguna correlació l'hauríem de fer, per tant, amb la crisi econòmica del 1973 i amb la demanda particular de tècnics i treballadors qualificats en projectes de desenvolupament econòmic en països productors de petroli. El Brasil té actualment una comunitat de portuguesos de dimensions considerables, però l'emigració a aquest país és lluny d'arribar a les xifres que s'han verificat fins a mitjan segle passat. El context econòmic atractiu s'ha degradat per les turbulències polítiques, econòmiques i monetàries. El Brasil ja no és, en definitiva, una de les destinacions prioritàries de l'emigració portuguesa (Garcia 2000). Ens sembla segur poder afirmar que encara que existeixin continuïtats indiscutibles entre l'emigració del període colonial i la immigració actual, hi ha una independència geogràfica respecte de les destinacions escollides.

D'altra banda, Portugal rep actualment fluxos importants d'immigrants provinents de les seves antigues colònies, sobretot Brasil, Cap Verd, Guinea Bissau i Angola. Aquesta tendència, si bé més tardana en el cas portuguès, s'ha donat entre les antigues potències imperials i els països amb els quals mantenen vincles i experiències històriques comunes. La relació s'estableix, en aquest cas -i això confirma la teoria d'Alejandro Portes-, dels països perifèrics cap als països centrals.

Des de la dècada dels vuitanta podem parlar d'una globalització de les migracions en què els fluxos migratoris s'han tornat més voluminosos, ràpids i complexos. Aquesta última característica apunta, tal com dèiem, en el sentit de la inversió dels fluxos migratoris: els antics països d'emigració es transformen en nous territoris d'immigració.

Ciutadans 3

Aquest procés global guanya, també a Portugal, una certa importància i una relativa autonomia científica que no hauria de ser escamotejada per la imatge secular de la «diàspora» portuguesa. L'any 2000 encara es registren 21.000 sortides de portuguesos, mentre que 18.000 immigrants entren al país, la meitat dels quals provinents de països africans de parla portuguesa, una quarta part de la Unió Europea i una desena part del Brasil. Una altra dada interessant és el retorn de 12.600 portuguesos aquell mateix any (Castles 2005). En aquest procés de globalització sorgeixen transports més ràpids i assequibles i es democratitza la comunicació gràcies a nous mitjans tecnològics (telèfons mòbils, internet, etc.). Les migracions s'organitzen cada vegada més al voltant de xarxes informàtiques que transcendeixen les fronteres nacionals i qüestionen la capacitat de les lleis restrictives i l'operacionalitat dels controls fronterers.

Els nous plantejaments teòrics en relació amb l'economia de les migracions laborals alerten que les migracions no es poden explicar només per la diferència de rendiments entre dos països i tenen en compte factors com les estratègies familiars, les oportunitats de trobar feina, etc. (Starck 2001). De fet, amb l'entrada de Portugal a la Unió Europea i l'aproximació del nivell de vida entre els països comunitaris, molts autors van anunciar «la fi de l'emigració» als anys vuitanta. Però l'emigració segueix aquí, dempeus, en el nou mil·lenni. L'emigració portuguesa segueix el seu *fado*, el seu destí: amb imperi o sense imperi, amb Orient o sense.

Bibliografia

- Castles, S. (2005). *Globalização, Transnacionalismo e Novos Fluxos Migratórios*. [s/l]: Fim de Século Edições.
- Garcia, J. L. (2000). *Portugal Migrante*. Oeiras: Celta Editora.
- OCDE (2003). *Trends in International Migration: Annual Report 2002*. París: OCDE.
- Peixoto, J. (1998). «Emigração Portuguesa». A *História da Expansão Portuguesa*, pp. 153-181.
- Portes, A. (1999). *Migrações Internacionais*. Lisboa: Celta Editora.
- Starck, O. (1991). *The Migration of Labour*. Oxford: Blackwell.
- Westphalen, C.; Balhana, A. (1993). «Política e legislação imigratórias brasileiras e a

imigração portuguesa». A *Emigração/Imigração em Portugal: Actas do Colóquio Internacional sobre Emigração e Imigração em Portugal (séc. XIX-XX)*, pp.17-27.

Peu de pàgina

(1) El predomini dels moviments de colonització des del segle xv, l'emigració al Brasil durant els segles xix i xx i l'emigració a Europa durant la segona meitat del segle xx.

(2) D'acord amb les últimes dades de l'OCDE, són exactament 4,3 milions d'emigrants i descendents d'emigrants (OCDE, *Trends in International Migration*, 2003); cal recordar que Portugal té 10 milions d'habitants. L'índex d'immigració és, en canvi, molt diferent: 400.000 immigrants viuen a Portugal, una xifra que representa prop d'un 4% de la població total del país.

(3) La dictadura de Salazar a Portugal va durar més de quatre dècades (1928-1974).

(4) Tot i que no es pot oblidar de cap manera la importància de les xarxes familiars en els fluxos migratoris portuguesos.

(5) D'aquella única persona a què ens hem referit l'any 1971 hem passat a 374 persones el 1975. La tendència continua fins als anys vuitanta; l'any 1982, per exemple, tenim un saldo migratori de 822 persones, i a partir d'aquí el nombre de persones que trien Àsia com a destinació es redueix significativament en el que es veu clarament com un flux migratori temporani i molt relacionat amb el temps necessari per concloure determinats projectes de construcció d'infraestructures.